

14. Dynamika fonologického systému češtiny (Kopecký Kamil, Mgr. Ph.D.)

Obsah kapitoly

Text kapitoly

Cíle kapitoly

Cílem kapitoly je charakterizovat základní dynamické vlastnosti spisovné češtiny se zaměřením na centrální a periferní jednotky. Výklad je zaměřen na popis vokálního a konsonantického subsystému.

Průvodce studiem

Milí studenti, dostali jste se k více teoretické části, která jazykem fonologie charakterizuje základní dynamické jevy, které nalezneme v současné češtině. Toto téma je důležité pro pochopení fungování jednotlivých složek fonologického systému.

Základní terminologie

Centrální a periferní složky, jazykové podsystémy, korelativní vztahy, fonologické opozice.

14.1 Periferní a centrální složky fonologického systému ↑

Máme-li se zabývat problematikou periferních a centrálních složek fonologického systému, musíme si uvědomit, že v systému existují ve vzájemných vztazích. **Centrální složky** jsou v jazyce frekventované, používají se často, jejich centrálnost si často neuvědomujeme, používáme je totiž běžně. **Periferní složky** se využívají v systému jazyka méně často, jejich frekvence je nižší, nicméně mohou ze systému vytlačovat centrální složky a postupně je nahradit. Periferní složky se vyskytují jak mezi jednotkami segmentálními (hláskami, fonémy), tak suprasegmentálními (přízvuk, melodie, intonace). Existence těchto složek podporuje tvrzení, že **fonologický systém spisovné češtiny je ve stálém pohybu, je tedy dynamický** (více Vachek, J. *Dynamika fonologického systému současné spisovné češtiny*). Josef Vachek charakterizuje fonologický systém na základě akustických vlastností hlásek, uvědomuje si však jejich dynamiku a pohyb, tím kritizuje přístup harvardské školy (Jakobson) a její systematizaci jazyka pouze na základě distinktivních opozic/rysů.

Nyní se zaměříme na to, co se může s periferními složkami v systému stát.

1. Ztráta periferní systémové složky (například staročeský protiklad /y/ - /y:/). Ve spisovné výslovnosti /ý/ splynulo s /í/.
2. Periferní složka se udrží, ale vstoupí kombinatorně do vztahu s jiným fonémem (například slabikotvorné hlásky /r/, /l/ se přiřadily k neslabičným /r̥/, /l̥/ jako jejich kombinatorní varianty).
3. Periferní složka se udrží setrvačně, nezanikne:
 - a. například periferní /e:/ je vytlačováno /i:/ (pramének x pramínek, červené x červený, dlouhé vlasy x dlouhý vlasy, mléko x mlíko), které proniká z nářečí či obecné češtiny,
 - b. někdy se periferní foném (např. ř) stále aktivně podílí na morfonologických alternacích (r a ř), tedy hora-hoře, modrý-modře.
4. V systému často dochází ke zdomácňování slov převzatých z cizích jazyků, obsahujících dříve periferní hlásky, které se svou povahou dostávají do centra. Toto zdomácňování je vítané, protože pomáhá zaplňovat prázdná místa v systému (*film, guma, džudo...*).

14.2 Fonologický podsystém samohlásek ↑

K pochopení dynamiky podsystemu samohlásek je nutné vysvětlit si **základní vývojové změny**, které uvnitř systému vokálů probíhaly. Jsou to tyto:

1. Likvidace vokálů /y/, /y:/
2. Diftongizace /ú/ na /ou/. K změně proběhlo přes klouzavý diftong (ú - au - ou). Příklad: *súd - saud - soud*.
3. Vokál /o:/ se dostal na periferii po diftongizaci /ó na uó/ ... /bóh - buóh - búh/.
4. Monoftongizace /ie/ na /i:/. Příklad *viera - víra*.
5. Vývojová změna /ý/ - /ej/ (*krásný - krásnej* (obecná čeština)) , v současnosti spisovné *krásný x obecněčeské krásnej*.

Ve spisovném českém podsystemu samohlásek existují 2 základní typy opozic. První opozicí (privativní) je postavení **předních vokálů proti zadním** (*i x u, e x o*), druhou (graduální) opozicí pak postavení **vysokých vokálů proti středním a nízkým** (*i - e - a, u - o - a*).

Fonologický podsystem vokálů lze rozdělit na 2 složky:

- a. oddíl krátkých samohlásek,
- b. oddíl dlouhých samohlásek.

Detailní informace o jednotlivých opozicích uvnitř systému vokálů v rámci jednotlivých oddílů naleznete v *Šiška, F. Fonetika a fonologie*. Online: http://158.194.48.95/cestina/kopecky//index.php?option=com_docman&task=doc_download&gid=99&Itemid=14

Důležitým protikladem, který ve vokalickém systému existuje, je **protiklad kvantity** (krátké vs. dlouhé samohlásky viz kapitola věnovaná samohláskám). Tedy délka vokálu rozlišuje určitý význam (morfologický, lexikální apod.).

Příklady:

- a. morfonologická rovina (*síla - silný*),
- b. morfológická rovina (*dubu - dubů*) - rozlišení kategorie čísla,
- c. lexikální rovina (*žila - žíla, car - cár*) - rozlišení významu slov.

14.3 Fonologický podsystem souhlásek ↑

Ve fonologickém podsystemu souhlásek nalezneme dva základní protiklady:

- a. protiklad **znělosti a neznělosti** (/p x b/, /f x v/ apod.),
- b. protiklad **měkkosti a tvrdosti** (/z x ž/ apod.).

Ne vždy je proklad znělosti a neznělosti zakotven pevně, existuje řada příkladů, které dokladují dynamický pohyb uvnitř systému konsonantů v rámci těchto korelačních vztahů.

1. Protiklad K a G

V domácích slovech je vyslovované /g/ vlastně výslovnostní variantou hlásky /k/ (*nikdo - /nigdo/, kdosi /gdosi/, kde /gde/*). Ve slovech cizího původu má však již /g/ status samostatného fonému, např. *golem, guma, gastronomie, gaudeamus* apod. Tedy vlastně v rámci jednoho jazyka koexistují (souběžně se vyskytují) dva fonologické systémy (g jako samostatný foném a g jako varianta fonému k).

2. Protiklad F a V

Dalším zajímavým protikladem je znělostní protiklad hlásek /f/ a /v/. Souhláska /v/ existovala již v historickém období jako nepárová sonora, souhláska /f/ se vyvinula díky progresivní asimilaci znělosti - *pbv - pv - pf - f*. Vliv na vývoj /f/ měla také jeho emotivní dispozice a schopnost podílet se na tvorbě onomatopoických slov (*fučet, foukat, frčet...*). F rovněž existovalo jako samostatný foném ve slovech cizího původu, která zdomácněla (*fantazie, fontána, farář, flink* apod.), lze jej tedy hodnotit obdobně jako hlásku g.

3. Protiklad CH (/X/) a H

Zvláštností tohoto protikladu je to, že **obě hlásky mají zcela jiné místo tvoření** - /x/ je neznělá velární konstriktiva (zadopatrová úžinová hláska) a /h/ je znělá laryngální konstriktiva (hrtanová úžinová hláska). Skutečným protikladem /x/ je /ɣ/, které se vyskytuje v tzv. sandhiových pozicích (*kdybych byl - [gdibiybil]*). Sandhiové pozice (ze sanskrtu, sandhi = „pozice“) jsou místa na hranici morfémů/slov, ve kterých často dochází ke splývání hlásek přes hranici (morfému, slova) či k fonologickým změnám vlivem okolí. Stejně jako hláska /f/ je i ch /x/ nositelem emotivnosti (*chcípát, ochechule, chrchlat*) a částečně signalizují cizost (*chiméra, chemie*).

Další zajímavé informace o dynamice naleznete v dílech J. Vachka, V. Mathesia, V. Machka apod. Jako odrazový můstek pro studium tohoto tématu doporučuji již zmíněnou publikaci Vachek, J. Dynamika fonologického systému současné spisovné češtiny. Praha: Academia, 1968.

Otázky k zamyšlení

1. *Nalezněte slova, která dokladují dvojí realizaci hlásky G ve spisovné češtině.*
2. *Najděte příklady vytlačování jedné hlásky druhou (např. u vokálů) a popište vztah centra a periferie na vámi uvedeném příkladu.*

Seznam použité literatury:

HUBÁČEK, J. Čeština pro učitele 4. vydání Olomouc: Vademecum bohemiae, 2002

PALKOVÁ, Z. Fonetika a fonologie češtiny 1. Vydání Praha: Karolinum, 1994

KOPECKÝ, K. Web based training - prezentace přednášek Fonetika a fonologie. Online: <http://cestina.upol.cz/kopecky>.

KRČMOVÁ, M. Fonetika. FF MU: Brno, 2007. Online: <http://is.muni.cz/elportal/estud/ff/js07/fonetika/materialy/ch08s02.html>

ŠÍŠKA, Z. Fonetika a fonologie. Olomouc: VUP, 2005.

PALKOVÁ, Z. Jazyková kultura a výchova v současné české společnosti

Prof. PhDr. Zdena Palková, CSc., FF UK v Praze. http://media.rozhlas.cz/_audio/00672937.mp3

VACHEK, J. Dynamika fonologického systému současné spisovné češtiny. Praha: Academia, 1968.

